

Тихоніна С. І.

Національний університет «Одеська морська академія»

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЕВОГО АКТУ ЗВЕРТАННЯ

У статті описано функціонально-семантичні особливості мовленнєвого акту звертання. Визначення статусу звертання в таксономіях іллокутивних актів зарубіжних і вітчизняних учених-лінгвістів дало можливість виділити іллокутивні цілі досліджуваного мовленнєвого акту. Ба більше, описано прагматичні функції, що звертання реалізує в мовленні. Проаналізовано та описано перлокутивний ефект звертання. У статті розмежовуються поняття узуальне та окаяціональне звертання, а також диференційовано вільні та невольні звертання. Описано соціально-орієнтований характер мовленнєвого акту звертання.

Ключові слова: звертання, узуальне звертання, окаяціональне звертання, мовленнєвий акт, бегахітив, експресив, вокатив, контактив.

Постановка проблеми. Звертання є одним із найчастіше вживаних мовленнєвих актів, що є невід'ємною частиною мовленнєвого етикету та системи ввічливості загалом. Формулам звертання в кожній мові притаманні свої національно-культурні специфічні риси. Вони являють собою важливий об'єкт дослідження, адже експлікують інформацію про комунікативні норми й традиції певної культури. Вміння використовувати їх має велике значення для встановлення контакту та досягнення взаєморозуміння між співрозмовниками. Вибір формул звертання, як правило, зумовлено контекстом, що передбачає певні взаємовідношення між партнерами з комунікації, які можуть бути симетричними або асиметричними, соціально-психологічну дистанцію між ними, умови спілкування та інші фактори.

Однак етикетний мовленнєвий акт звертання не отримав розгорнутого осмислення, порівняно з іншими етикетними мовленнєвими актами, такими як вибачення або подяка в зарубіжній чи вітчизняній лінгвістичній літературі. Загалом, дослідники приділяють увагу вивченню інтонаційно-семантичних та інтонаційно-синтаксичних характеристик звертання, їхній просодичній організації, стилістичному вживанню звертання в поетичному та художньому мовленні (Лендел; Оликова; Руднев; Brown & Ford; Brown & Gilman). Відсутність комплексного аналізу функціонально-семантичних особливостей мовленнєвого акту звертання зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Кількість робіт, які присвячено дослідженню мовленнєвого акту звертання, невелика. Є праці, у яких ретельно аналізується синтаксична природа звертання (Л. А. Булаховський, О. Г. Руднев, О. В. Велгістова, Н. С. Валгіна); розглядаються комунікативні та прагматичні особливості звертання, здатність цієї одиниці тим чи іншим способом впливати на співрозмовника в діалогічному мовленні (Г. В. Валімова, О. С. Іссерс). Дослідження В. І. Карасика присвячено вивченню мовленнєвого акту, мови соціального статусу, проблемам етикету, тощо.

На наш погляд, найбільш фундаментальною роботою, у якій проведено розгорнутий аналіз мовленнєвого акту звертання на матеріалі англійської мови, є дисертація Є. О. Леонович (1999). Перш за все дослідник наголошує на тому, що звертання слугує маркером соціальних і міжособистісних відносин між комунікантами. По-друге, автор звертає увагу на важливість позиції мовленнєвого акту звертання в синтаксичній структурі висловлювання: пропозиція, інтерпозиція, постпозиція. Необхідність такого поділу зумовлена тим, що прагматичні функції таких звертань є різними. По-третє, Є. О. Леонович стверджує, що слідування всім параметрам комунікативно-прагматичної ситуації звертання реалізує прагматичний аспект, закладений в узусі та детермінований соціальними та мовними нормами без будь-яких змін. У разі порушення хоча б одного з параметрів прагматична функція звертання, яка

передбачена узусом, може кардинально змінитися. Оказіональні звертання, що незафіксовані в узусі, слугують маркерами комунікативно-прагматичної ситуації та набувають домінуючої позиції, коли реалізують прагматичну заданість всього емоційного висловлювання.

Постановка завдання. У зв'язку з цим об'єктом дослідження слугує мовленнєвий акт звертання. Предметом дослідження обрано змістові (семантичні та прагматичні) характеристики мовленнєвого акту звертання в англomовному художньому дискурсі.

Мета статті полягає в детальному описі функціонально-семантичних особливостей мовленнєвого акту звертання. З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- 1) описати іллокутивні цілі та перлокутивний ефект мовленнєвого акту звертання;
- 2) розмежувати узуальний та оказіональний види звертання;
- 3) диференціювати вільні та невольні звертання;
- 4) описати соціально-орієнтований характер мовленнєвого акту звертання.

Матеріалом дослідження послуговували тексти сучасних англomовних романів загальним обсягом 976 сторінок, з яких було обрано 253 мовленнєвих епізоди, що містять мовленнєвий акт звертання.

Виклад основного матеріалу. Звертання є одним з особливих виявів комунікативних потреб людини, що допомагає встановити та підтримати мовленнєвий контакт із співрозмовником, а також дає змогу мовцю експлікувати емоційно-оцінні характеристики партнера з комунікації.

Мовленнєвий акт звертання є формулою вираження ввічливості та мовленнєвого етикету у ставленні до співрозмовника, зважаючи на такі фактори, як його вік, соціальний статус тощо. Саме тому звертання вважають певною психологічною категорією, що виконує ряд важливих функцій. Вибір мовцем тієї чи іншої формули звертання передбачає певний вплив на адресата мовлення, адже досліджуваний мовленнєвий акт може виражати ставлення адресанта до адресата, бути показником моделі передбачуваної моделі мовленнєвої взаємодії, виявляти особистісні якості мовця [4, с. 34]. Тож мовленнєвий акт звертання водночас називає адресата й експлікує «обличчя» адресанта.

Для визначення іллокутивних цілей і перлокутивного ефекту мовленнєвого акту звертання треба звернутися до таксономії мовленнєвих актів різних лінгвістів.

Згідно з таксономією Дж. Остіна мовленнєвий акт звертання належить до групи *бехабітивів*, чи таких мовленнєвих актів, які пов'язані із взаємовідносинами з людьми та їхньою суспільною поведінкою. До цього класу, як правило, належать етикетні мовленнєві акти вибачення, вітання, похвали, привітання, прощання, подяки, компліменту, схвалення тощо [6, с. 126]. Вважаємо доцільним зарахувати досліджуваний мовленнєвий акт звертання саме до групи бехабітивів.

У класифікації мовленнєвих актів Дж. Сьорля звертання належить до класу *експресивів*, іллокутивна мета яких – виразити психологічний стан людини, заданий умовою щирості щодо стану речей, визначеного в межах пропозиційного змісту. Вчений вважає, що взірцевими дієсловами для експресивів є «*thank* – дякувати», «*congratulate* – вітати», «*apologize* – перепрошувати», «*condole* – співчувати», «*deplere* – жалкувати», «*welcome* – вітати» та інші [9, с. 15].

Д. Вундерліх розмежовує іллокутивні мовленнєві акти за їхніми *функціями*, виділяючи директиви, комісиви, еротетиви (питання), репрезентативи, сатисфактиви, ретрактиви (заяви про неможливість виконати обіцянку), декларації та *вокативи (звертання)* [11]. На думку вченого, головна мета звертання – повернути увагу адресата.

Російський дослідник Н. І. Формановська виділяє клас *контактивів*, або таких мовленнєвих актів, що слугують для вираження мовленнєвого етикету, до якого зараховуємо й мовленнєвий акт звертання [10, с. 157]. Український учений Г. Г. Почепцов вказує на існування фатичних (метакомунікативних) мовленнєвих актів, іллокутивна мета яких полягає у встановленні контакту [7].

На думку Л. П. Рижової, в адресації, як і в будь-якій дії, можливо виділити локутивний акт (тобто безпосередньо вимовляння звертання), іллокутивний акт (тобто намір мовця встановити контакт, охарактеризувати адресата тощо) і перлокутивний ефект (тобто вплив на адресата) [8, с. 9]. Отож звертання відповідає визначенню мовленнєвого акту як цілеспрямованої мовленнєвої дії, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятими в певному суспільстві, має іллокутивну силу та здатне впливати на свідомість адресата, викликаючи певний перлокутивний ефект [там само]. Це твердження та статус мовленнєвого акту звертання в таксономіях іллокутивних актів різних учених дають змогу виділити його іллокутивні цілі та описати перлокутивний ефект.

На нашу думку, мовленнєвий акт звертання реалізує такі іллокутивні цілі в мовленні:

- 1) привертає увагу адресата;
- 2) вказує на адресата мовлення та номінує його;
- 3) характеризує адресата та виражає ставлення адресанта до нього;
- 4) експлікує статусно-рольове співвідношення комунікантів.

Іллокутивна сила мовленнєвого акту звертання визначається семантичною функцією звертання у висловлюванні, а саме:

- номінативна функція;
- вокативна функція;
- контактно-встановлювальна функція;
- соціально-регулятивна функція;
- оцінно-характеризуюча функція.

Реалізація тієї чи іншої семантичної функції мовленнєвого акту звертання обумовлена виключно екстралінгвальним контекстом і відносинами між комунікантами.

Важливо звернути увагу на те, що мовленнєвий акт звертання рідко реалізується самостійно. Як правило, він входить у послідовність мовленнєвих актів, підпорядковуючи свої іллокутивні цілі іллокутивним цілям інших мовленнєвих актів (повідомлення, наказ, прохання, заперечення, заборона, вибачення, подяки тощо) [3, с. 82], що ми можемо спостерігати в наступному прикладі, в якому звертання слугує непрямим іллокутивним інтенсифікатором: унучка ділиться з бабусею своїми переживаннями щодо розлучення батьків. Старенька нічого не може вдіяти, вона не знає, що можна порадити дівчинці-підлітку в такому випадку. Вона співчуває внучці. У репліці бабусі є мовленнєвий акт звертання *duck*, що одразу експлікує доброзичливе ставлення жінки до внуки. Ба більше, звертання інтенсифікує жалість старенької:

"I'd help you, duck."

Sophie nodded, gulping. "I know, I know, thank you" [13, с. 13].

Варто зауважити, що саме мовленнєвий акт звертання встановлює необхідний тон і стиль спілкування, формує певне ставлення адресата до повідомлення. Звертання може задати загальний сприятливий фон для комунікації або посилити спонукальний потенціал висловлювання. Звертання може тією чи іншою мірою завищувати статус адресата, коли той поводить себе коректно, чи, навпаки, знижувати його, якщо адресант розцінює дії партнера з комунікації як неадекватні. Офіційне звертання до адресата може слугувати

одним із засобів стимулювання, спонукування до внесення відповідних коректив у свої установки та зміни своєї поведінки в майбутньому. Тож звертання впливає на емоції, думки, дії адресата, тобто має певний перлокутивний ефект. На думку Л. В. Гуціної, звертання слугує емотивним засобом мовленнєвого впливу, головна мета якого полягає в «обробці» емоційно-вольової сфери свідомості адресата. Отож, функціонуючи як психологічний засіб у процесі комунікації, звертання стає одним із засобів як продуктивної, так і непродуктивної маніпуляції, результатом впливу яких можуть бути вербальні / невербальні реакції адресатів [1].

Тож перлокутивний ефект мовленнєвого акту звертання може бути таким: мовленнєвий акт звертання спрямовано на те, щоб привернути увагу адресата, сформувати у нього пресуппозицію про статусно-рольове співвідношення, а також налаштувати його на спілкування, задавши тон всьому процесу комунікації, шляхом експлікації ставлення адресанта до адресата, що реалізується в певній формулі звертання. Проілюструємо прикладом, у якому один із комунікантів вимагає в іншого повернути борг, а також погрожує йому у разі невиконання вимоги. Мовленнєвий акт звертання виступає непрямим посилювачем іллокутивної сили погрози, що разом із невербальними діями (*grabbedhimbythethroat*) у відповідний спосіб впливає на слухача – він наляканий. Перлокутивна мета досягнута:

Prizzi grabbed him by the throat. "Listen, you little prick, you'll give me that money, or I am going to feed you to the fish" [12, с. 64].

Услід за Є. О. Леонович у дослідженні ми виокремлюємо *узуальні* та *оказіціональні* звертання, спираючись на комунікативну ситуацію реалізації досліджуваного мовленнєвого акту.

Узуальні звертання являють собою такі звертання, що відповідають усім параметрам комунікативно-прагматичної ситуації й визначаються певними соціальними та мовними нормами. Порушення одного з параметрів може вплинути на прагматичну функцію звертання та змінити її [5, с. 15]. На відміну від узуальних звертань, *оказіціональні* звертання містять інформацію, що експлікує емотивно-емоційне ставлення мовця до співрозмовника. Залежно від контексту *оказіціональні* звертання можуть містити позитивну або негативну оцінку адресата [там само]. За нашими спостереженнями, звертання з позитивною оцінкою передбачають такі найменування: *angel, baby, buddy, dear, duck, honey, love, lovely, sweet, sweetheart* тощо. До маркерів негативних найме-

нувань у структурі звертання зараховуємо такі: *stinkpot, louse, chickenshit, nigger, honky* та інші.

Позиція мовленнєвого акту звертання слугує критерієм, що дає можливість поділити звертання на *вільні* та *невільні*. Вільним звертанням, на думку Є. О. Леонович, притаманна початкова позиція у висловлюванні, тоді як інтерпозиція та постпозиція властиві невольним звертанням. Залежно від місця у висловлюванні звертання реалізують певний набір прагматичних функцій.

Вільні звертання, як правило, реалізують фатичну, регулятивну, емотивну функції. Однак треба зауважити, що на першому місці виступає виключно *фатична* (або контакто-встановлювальна) функція, яка привертає увагу співрозмовника, одночасно актуалізуючи апелятивно-вокативну підфункцію [5, с. 7]. Фатична функція передбачає встановлення контакту на початку процесу комунікації, підтримку та розмикання мовленнєвого контакту.

Невольні звертання також можуть реалізувати вищезгадані прагматичні функції різною мірою. Проте вони не слугують сигналом для привертання уваги співрозмовника, що пов'язано з їхньою інтер- та постпозицією. На передній план виступають *емотивна* та *конативна* функції, мета яких – експлікувати ставлення адресанта до адресата [5, с. 7], навіть більше: налаштувати обох комунікантів на певний перебіг комунікації.

Мовленнєвий акт звертання, як правило, має соціально-орієнтований характер. Перш за все, він сигналізує про соціально-психологічну дистанцію між комунікантами («свій» – «чужий») та про їхній соціальний статус (найвищий – рівний – найнижчий). Прикладом можуть слугувати такі форми звертання різних людей до однієї й тієї ж людини:

- *daddy* (звертання членів родини);
- *darling little Middleton* (звертання близьких знайомих);
- *dear, duckie* (звертання приятелів);
- *Professor* (звертання студентів і колег).

Усередині класу соціально-орієнтованих засобів найменування адресата диференціюємо такі

основні групи: власні імена, прізвища, прізвиська, гоноративне звертання, ступінь / посада, терміни, що позначають родичів і внутрішньосімейні відносини, звертання загального типу, відмова від найменування співрозмовника (заміна лексичного звертання займенником).

У соціопрагматичному аспекті звертання можуть бути представлені в декількох планах: 1) у сфері спілкування – офіційна та неофіційна сфера спілкування; 2) у відношеннях між комунікантами з урахуванням статусних і позиційних ролей комунікантів (соціальний статус у суспільстві, віковий фактор, ступінь близькості: близькі, чужі, знайомі, родичі), а також з урахуванням особистісних відносин (від байдужих до особистісно-зацікавлених).

Щодо мовленнєвих форм звертання, то під кутом зору прагматики з усіх можливих варіантів обираються ті, що є найбільш оптимальними для адресанта за певних екстралінгвальних умов.

Висновки і пропозиції. Отже, у представленому дослідженні запропоновано комплексний опис функціонально-семантичних особливостей етикетного мовленнєвого акту звертання. Теоретичні засади можуть бути використані в подальшому вивченні мовленнєвого акту звертання, яке потребує диференціювати офіційні та неофіційні контексти його функціонування з урахуванням соціального статусу комунікантів, гендерного фактору тощо. Звертання спрямоване на забезпечення результативності спонукального значення, що міститься в суміжній репліці. Воно експлікує певне ставлення (поважне / приязне чи навпаки) адресанта до адресата з метою встановити тон спілкування, а також стимулює корисне для мовця ставлення адресата до повідомлення, викликаючи його сприятливу реакцію. Інакше кажучи, звертання слугує маніпулятивним мовленнєвим засобом.

Перспективою дослідження вбачаємо проведення конверсаційного аналізу та встановлення комунікативної структури мовленнєвого акту звертання в англомовному художньому дискурсі.

Список літератури:

1. Гущина Л. В. Фатическая функция обращения в диалогической речи (на материале современного английского языка): дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19. Ростов-на-Дону, 2006. 166 с.
2. Карасик В. И. Язык социального статуса. Москва, 1991. 495 с.
3. Кожухова Л. В. Речевой акт обращения. Вестник Ставропольского государственного университета. 2007. Вып. 48. С. 80–85.
4. Корновенко Л. В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.02. Київ, 2001. 21 с.
5. Леонович Е. О. Прагматический аспект обращения (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04. Пятигорск, 1999. 207 с.

6. Остин Дж. Слово как действие. Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986. Вып. 17: Теория речевых актов. С. 22–129.
7. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики. Киев, 1987. 129 с.
8. Рыжова Л. П. Обращение как компонент коммуникативного акта: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19. Москва, 1982. 15 с.
9. Сёрль Дж. Классификация иллокутивных актов. Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986. Вып. 17: Теория речевых актов. С. 170–194.
10. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. Москва, 2007. 478 с.
11. Wunderlich D. Methodological remarks on speech act theory. *Speech Act Theory and Pragmatics*. Dordrecht; Boston, 1980. P. 291–312.
12. Kershaw G. *Nothing but the Truth*. Cambridge, 1995. 83 p.
13. Trollope J. *The Best of Friends*. NY, 2002. 299 p.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО АКТА ОБРАЩЕНИЯ

В статье описаны функционально-семантические особенности речевого акта обращения. Определение статуса обращения в таксономиях иллокутивных актов зарубежных и отечественных учёных-лингвистов дало возможность выделить иллокутивные цели исследуемого речевого акта. Более того, описаны прагматические функции, реализуемые речевым актом обращения в речи. Проанализирован и описан перлокутивный эффект обращения. В статье разграничены понятия usual и occasional обращения, а также дифференцированы свободные и фиксированные обращения. Описан социально-ориентированный характер речевого акта обращения.

Ключевые слова: обращение, usual обращение, occasional обращение, речевой акт, behabitive, экспрессив, vocative, contactive.

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF COMPELLATION SPEECH ACT

The article deals with functional and semantic peculiarities of compellation speech act. Defining the status of compellation in illocutionary acts taxonomies of foreign and native linguists has made it possible to single out the illocutionary aims of the speech act investigated. Moreover, the article offers description pragmatic functions realized by compellation speech act. Perlocutionary effect of the speech act investigated is analyzed and described as well. The author of the article distinguishes the following notions: usual and occasional compellation, free and fixed compellation. Socially-oriented character of compellation is described as well.

Key words: compellation, usual compellation, occasional compellation, speech act, behabitive, expressive, vocative, contactive.